

Номінативна деривація назв осіб у західнополіських говірках

У статті проаналізовано специфіку номінативної деривації назв осіб у західнополіських говірках української мови.

Ключові слова: назви осіб, номінативна деривація, система українського словотвору, питомі й запозичені слова, аналітичні словосполучення, західнополіські говірки української мови.

Larisa Pavlenko

Nominative derivation of person names in the western ukrainian modes of dialects

The nominative derivations of person names in the Western Ukrainian modes of dialects the Ukrainian language are analyzed in the article.

Key words: person names; nominative derivation; the system of the Ukrainian word building; interrogative and negative words; analytical word combinations; Western Polyssian modes of dialects of the Ukrainian language.

Вивчення особливостей розбудови лексичної системи було й залишається актуальним завданням української лінгвістичної науки. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемам ономасіологічної специфіки слів у сучасному та історичному аспектах, дериваційна структура української мови залишається малоопрацьованим розділом мовознавства. Недостатньо, за словами Л.Л.Гумецької, “вивчена історія словотвору української мови, без з’ясування якої історія української мови не може претендувати на повноту” [5, 4]. Правда, в цьому контексті слід звернути увагу на наукові дослідження з українського діалектного словотвору Г.Л.Аркушина, П.Ю.Гриценка, Я.В.Закревської, М.М.Корзонюка [1; 4; 6]. Потребує, однак, докладних студій система номінативної деривації українських говірок, які зберегли, “законсервували” давні історичні стани української мови. У зв’язку з цим актуальним є вивчення діалектних макрогруп номінативних одиниць, об’єднаних спільним категоріальним значенням.

Предметом аналізу нашої роботи є апелятивні назви осіб (НО) говірок Західного Полісся – всього 902 назви. За словами І.І.Ковалика, дериваційна

категорія назв осіб в українській мові належить до найбагатших щодо структурно-мотиваційних характеристик, інакше кажучи, щодо багатогранності ономасіологічних типів [7, 26]. Джерельною базою роботи послужив “Словник західнополіських говорів” Г.Л.Аркушина, лексикографічна праця, що є важливим досягненням сучасного діалектологічного словникарства [2].

Розглядаючи загальні назви осіб, слід констатувати наявність різноманітних способів номінування лексичних одиниць цієї макрогрупи. Серед номенів із значенням ‘особа’ знаходимо як прості, так і складні слова, аналітичні назви (лексичні словосполучення), питомі та запозичені лексеми.

Найпродуктивнішим морфологічним способом утворення назв осіб є суфіксація. Поєднуючись із коренями слів, суфікси різних типів можуть утворювати, як відзначав Л.А.Булаховський, „майже безмежну кількість нових слів і нових відтінків, збагачення якими відповідає серйозним потребам збагачення мови” [3, 128].

Активними у сфері номінації осіб є суфікси **-ик// -ік, -ник, -чик, -щик**. У межах аналізованого матеріалу це лексеми, утворені від іменних та дієслівних основ: *вартовник, гонучник, женчик, колядник, коморник, лєсьник, молотілник, охотник, побережник, посівальник, псярник, робітник, торбешник, хрещеник*. Віддієслівна твірна база в таких назвах переважає.

Давньоукраїнський суфікс **-к/-ко** континує праслов’янський **-ькъ**, що у свою чергу є похідним від індоєвропейського **-ко**. У західнополіських говірках названий формант характеризується високою активністю у сфері творення НО, передусім осіб жіночої статі: *дружка, звединка, їдиначка, лившунка, матуська, мисливка, пітнацитка, русавка, свашка, своячка, служебка, танцорка, ткачка, хрищонка, швагерка*. Іменників чоловічого роду на **-ко** значно менше: *батейко, батчиско, братко, дідко, дружко, крутько, переходько, хвалько*.

Суфікс **-ок** сягає праслов'янського **-окъ** (з індоєвропейського **-ko-**). Говори української мови фіксують утворення цього типу, що мають відносну продуктивність: *браток, дружок, женишок, єгорок, пастушок, підросток, пришеленок, стрилок*. Близький до цього форманта суфікс **-ук**: *дивчук, дитюк, зведенюк, карлюк, мрук, пулішук, сиротюк*.

Суфікс **-ак**, що його деякі дослідники відносять до індоєвропейських архаїзмів, належить, очевидно, до найдавніших формантів з основним **-к-**. Західнополіські говірки фіксують поодинокі назви цієї структури: *бадрак, забужняк, лісняк, одинак, прошак, рибак, рідняк, силак, хітрак*.

Досить продуктивними були відіменникові, віддієслівні похідні жіночого роду з суфіксом **-иц-а/ -иц-я**: *бабошиця, весільниця, грабальниця, замужниця, копалниця, пудкідалниця, систриця, судебниця, хрещениця, ятровиця*.

Суфікс **-ець// -ец** є закономірним фонетичним продовженням індоєвропейського **-iko**. Основна маса віддієслівних іменників із вказаним формантом – це назви людей за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією: *біженець, лизунець, ловець, найманець, оптріпанець, орець, перебиранець, служанец, стрілець, хрещениць*.

Відіменникових і відприкметникових дериватів з суфіксом **-ець** зафіксовано дещо менше, проте вони охоплюють досить широкий спектр лексико-словотвірних характеристик: *братанець, вродливець, западенець, молодець, синовец, слепец, старец*.

Давньосхіднослов'янський суфікс **-ин** є континуантом праслов'янського **-inú**, який у свою чергу походить від **-no**, продовжує або індоєвропейське **-inos**, або ж **-ejnos**, отже, є індоєвропейським архаїзмом. У західнополіських говірках суфікс **-ін-а// -ин// -ин-а// -ин-я// -ен-я** утворює незначну кількість похідних: *бабина, дівчинина, дружбина, дядіна, забужанин, покиденя, сиротена, хрищиня, челядин*.

Суфікс **-ач** утворився в праслов'янський період унаслідок ускладнення

-акі-іь. На слов'янському ґрунті ця нова модель виявилася досить продуктивною. Західнополіські похідні з цим формантом належать до експресивних НО і мають загальне значення носія тієї чи іншої динамічної або предметної ознаки: *бородач, горлач, обдирач, пузач, торбач, язикач*.

Майже всі структури з формантом **-ун** – давня спадщина. Це, головним чином, віддієслівні назви суб'єктів функціональної або характеризуючої дії, між якими не завжди можна провести чітку межу. У Словнику Г.Аркушина знаходимо, зокрема, такі приклади: *бульмотун, ворожбун, їдун, лигун, ляпотун, мелетун, плитун, полохун, хвалькун, шиптун*.

Західнополіські говірки фрагментарно засвідчують похідні із суфіксом **-ан**: *братан, друган, злодіян, шульган*, очевидно, оказіональною є лексема *тюрміян*.

Праслов'янський суфікс **-тажь**, продовженням якого є давньосхіднослов'янський **-таи**, утворював *nomina agentis*. Слова з цим формантом зафіксовані і в говірках Західного Полісся: *карачай, кудлай, лисай, ротай, торбай, харашай, шульгай*. Близькі за словотвірними значеннями НО з формантом **-ій**, рідше **-іль**: *багатій, крутій, парубій*.

Іменники із формантом **-ух** мають найчастіше розмовний характер з відтінком осуду або фамільярності. Стилистичне забарвлення суфікса може бути підсилене ще й основою вихідного слова. У західнополіських говірках форманти **-ух, -уха, -их/-іх, -их-а, -ох-а** активно використовуються у віддієслівних, відсубстантивних, рідше відприкметникових іменниках і надають їм пейоративного відтінку: *братух, женюх, їдоха, крутюх, лопотуха, пащекуха, побируха, свистуха, хорошуха, чваньоха, язикаха*.

Формант **-ло** має відтінок незначної згрубілості, подекуди зневаги: *балакало, длупало, здоровило, круцяло, лякайло, ляпало, чудило, шморитало*.

Суфікс **-ар**, ймовірно, запозичено з германських мов. У західнополіському говорі вказаний формант малопродуктивний: *байкар, дівар, знахар, коминяр, косар, свинюр, скрипар*.

Тільки в західнополіських говірках використаний для утворення НО унікальний суфікс **-хна//іхна//ухня**: *братухна, зовухна, невістухна, нивіхна, свикрухня, сеструхна*.

Говірковий мовний матеріал дозволяє виявити суфікси для утворення НО з виразною стилістичною конотацією. Серед іменників із суфіксами суб'єктивної оцінки в сучасній українській літературній мові можна виділити дві групи: назви зі значенням зменшеності переважно з позитивною оцінкою і назви зі значенням збільшеності переважно з негативною оцінкою.

Група суфіксів для відтворення значення пестливості в західнополіських говірках є малочисельною. Значення пестливості, зменшуваності мають суфікси **-ун', -ичк, -уйк, -ус'**: *бабойка, дівочка, кумуйка, мамуся, сеструня, сестричка, татойко, татусьо*. Найпотужніший пласт мотивованих іменників із виразним стилістичним забарвленням складають утворення із суфіксами **-очк, -еньк//оньок//ойк**, де рівень вираження здрібності, пестливості особливо високий – аж до інтимізації пестливих відтінків значень. Стилiстично виразними виступають суфікси на означення збільшеності чи згрубілості, які є виразниками зневажливого, іронічного або фамільярного ставлення і належать найчастіше до розмовної лексики. У найбільш "чистому" вигляді семантику збільшеності чи згрубілості передає суфікс **-ищ**: *материще, дідище, дівчище*. Причому цей суфікс, як свідчать аналізовані джерела, переважно утворює конотацію згрубілості з відтінком зневажливого, несхвального значення.

Семантика згрубілості різної "інтенсивності" властива і суфіксам **-л-я**: *пустуля, язичуля*; **-уга**: *дідуга, крадюга*; **-иск-о//иськ-о**: *глухмайско, злодюжиско, приймачисько*; **-ох-а**: *матероха*; **-енд-а**: *скупенда*; **-иньдй**:

скупиньдяй; **-ондр-а:** хвальондра; **-ер-а, -юр-а:** бабера, дядюра; **-ман:** глушман.

Своєрідними є утворення, у межах яких поєднані гетерогенні з погляду походження компоненти – питомі основи й іншомовні суфікси **-ус, -ас, -іст:** вельмус, обдертус, брудас, спосібіст.

Значно рідше представлені в західнополіських говірках такі типи номінативної деривації, як основоскладання, префіксація, префіксально-суфіксальний, морфолого-синтаксичний спосіб творення нових назв, використання словосполучень, непохідних лексичних одиниць, запозичень.

Префіксальним способом утворені назви осіб із такими формантами-приростками: **пра-, пре-, пред-, при-:** правнук, пребаба, предбаба, привнук.

Префіксально-суфіксальний спосіб утворення мотивованих НО репрезентований лише словами *подстаростуй, запорожець, безштанько.*

На всіх етапах розвитку слов'янських мов, зокрема української, активно використовувалося словоскладання. Найпоширенішим способом утворення композитних назв осіб був суфіксально-складний. Особливо активно в композитотворенні використаний нульовий суфікс: *бабодур, губоляп, козолуп, кошилоплет, кривоног, куровайнос, марнороб, самосій, свинобой, шкіродьор.* Динамічною семантикою характеризувалися складні іменники з базовими дієслівними основами. Рідше вживалися суфікси **-ець, -иц-я, -ок, -к-о, -ик, -к:** великдурок, голомоско, одноліток, самолюбець, сухорєбрик, сухорєбриця.

Унікальне абрєвіатурне утворення *зачуха* (завідуючий чужим хазяйством), фонетичне оформлення якого з омонімічним до пейоративного суфікса **-ух-а** компонентом створює негативну конотацію номена.

На відміну від основоскладання, яке ґрунтується на поєднанні компонентів із різною семантикою і таких, що найчастіше належать до різних частин мови, словоскладання, або юкстапозиція, базується

здебільшого на поєднанні синонімічних слів, повторенні одного й того ж слова чи його однокореневого відповідника або навіть подібного за внутрішньою ритмічною організацією тощо. У багатьох складених утвореннях компоненти вступають у родово-видові стосунки, називають яесь єдине поняття, становлять собою прикладкові словосполучення. Очевидно, вони перебувають на етапі переходу від апозитивних, прикладкових синтаксичних одиниць до юкстапозитів: *баба-жаба, баба-яга, дід-бородід, дід-бандит*.

Трапляються поодинокі випадки морфолого-синтаксичного способу утворення похідних НО: *гольопатий, веселий, веруючи, висілни, глухі, дурне, хресна, хрещений*. В колі субстантивованих прикметників найактивніше вживані неповні субстантивати (див. наведені вище приклади). Повна субстантивація відбувається в словах *братова, гайови, тесцьова*.

Відносною активністю характеризується лексико-семантичний спосіб виникнення нових назв. Серед аналізованих НО слід виділити такі назви з переносною, образно-конотативною семантикою: *відьма, гайдамака, тамула, обизяна, пролетарія, распутін, смертийка, хамула, худоба, шкарбун, шлапак*.

В контексті номінативної деривації НО варто розглядати різноструктурні одиниці. Зокрема, одним із способів називання людей є використання лексичних словосполучень, які дозволяють уточнити, конкретизувати головний у словосполученні компонент. Ці номени називають осіб за родинними стосунками: *перва сестра, сестра у перших, хресна мати, хрищоний батько, хрищоний син*; весільними обов'язками: *старший бояр, старши сват, старша дружка*; за родом занять: *брана баба*; зовнішніми ознаками: *суха дринда*; внутрішніми, поведінковими характеристиками, зокрема, для називання міфічної істоти: *жилізна баба*. Конкретизаторами в таких словосполученнях найчастіше виступають прикметники (дієприкметники), рідше числівники.

На відміну від словотвірного аналізу, дослідження специфіки номінативної деривації передбачає також вивчення у функції засобів називання непохідних слів і слів-запозичень. Непохідні лексеми як одиниці найдавнішого словникового пласта української лексики вжиті для номінації осіб за ознаками, сформованими досить давно і характерними ще для праслов'янської мови: *мати, дід, баба, брат, тьота*.

Унаслідок найдавніших контактів слов'янських мов з мовами народів неслов'янського світу до складу праслов'янської лексики увійшло чимало запозичень. Серед слів-запозичень у західнополіських говірках НО представлені відносно невеликою кількістю лексем (приблизно до трьох десятків одиниць). У зв'язку з цим доцільніше говорити про використання для найменування осіб запозичених морфем, які могли ставати регулярними елементами дериваційної будови української національної мови, в тому числі й діалектної. Деякі із запозичених лексем не завжди є виразними з погляду їх проникнення до української лексики. Серед слів, що їх можна однозначно потрактувати як запозичення, такі: *браконьйор, валах, виліпут* (спотворене "ліліпут"), *вуйт, гіцель, дохтор, егер, зритель, колежанка, коминяж, крамар, кубіта, маршалок, міліціант, роверист, хлоп, хорунжий, хурман, шватер*. Як бачимо, більшість складають запозичення з польської мови.

Деякі назви мають нечітку, невиразну етимологію, хоча відоме їх лексичне значення (описане у "Словнику західнополіських говірок") і окреслена конотаційна специфіка, нерідко завдяки стилістично забарвленим формантам: *розтерета, макека, джінджура, байло, бамбула, байдур, тарата*.

Аналіз особливостей номінативної деривації НО дозволяє зробити висновок, що найпродуктивнішим способом виникнення номенів із загальним апелятивним значенням 'особа' є морфологічний спосіб словотворення, зокрема суфіксація (90 відсотків НО). Найпоширеніші в західнополіському іменному словотворі такі форманти: *-к, -ник, -ик, -ець* тощо. Значно менше репрезентовані інші способи називання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2004.– 746 с.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2000.
3. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка: В 2-х т. – К.: Рад. школа, 1952. – Т.1. – 446 с.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
5. Гумецька Л.Л. Нарис словотвірної системи української актової мови ХІУ-ХУ ст. – К.: Вид.-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
6. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наук. думка, 1976.–163 с.
7. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958.– 153 с.